

ԿԱՐԵՆ Ս. ԹՈՒՆԱԹՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

ԳՈՐԾԻՔԸ, ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՅԸ ԵՒ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՒՂԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ժայռապատկեր, հնագիտություն, գործիք, փոխադրամիջոց, կացարան, կառույց:

Հայոց պատկերագրական մշակույթի վաղնջական շերտը՝ ժայռանկարները, հնավուրց անցյալի իրականն ու երևակայականն արտացոլող քարե «կտավներ» են, բնական և մարդածին իրողությունները գեղարվեստորեն արտացոլող միջոց ու ձև: Բնատարածքում ցարդ հայտնի բյուրավոր փորագրությունները վկայում են, որ մշակութային ինքնատիպ այս ասպարեզը համապարփակ արտահայտում է հայոց նախագրային շրջանի կյանքի և գործունեության բոլոր էական կողմերը: Արժեքավոր տեղեկություն է ամբարված շրջակա բնության, մարդկանց կյանքի, արհեստների և հմտությունների, արվեստի և գիտելիքների, հոգևոր աշխարհի՝ դիցամտածողության և աշխարհընկալման մասին:

Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակային բազմազանության մեջ որոշակիանում է չճրս հիմնական ոլորտ՝ **բնություն, մարդու առօրյա, արարման արդյունքներ և ներաշխարհ:** Դրանցում առանձնացվում է 31 թեմային խումբ. տեղանքի տարր, երկնային լուսատու և երևույթ, Երկրագունդ, երկրային երևույթ, օդերևույթ, բույս, կենդանի, գյուղատնտեսություն, որս,

գազանամարտ, մարտարվեստ, մարզում, մրցախաղ, պար, զենք, գործիք, փոխադրամիջոց, շինվածք, կիրառական պատկեր, ուսուցման միջոց, խաղի պարագա, հագուստ, պաշտամունք, երևակայական էակ, ներպատկեր, դիմապատկեր, անորոշ պատկեր, զարդանախշ, խորհրդանշան, տառանման նշան:

Այսպես դասակարգված բովանդակային խմբերի պատկերների մեծ մասը հարատևել է հայոց մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ խեցեղենի, արձանիկի, բրոնզե գոտու և նվիրատվական թիթեղի, հարթաքանդակի, որմնանկարի, մանրանկարի իմաստաբանական հորինվածքում, կնիքի, զինանշանի և դրամի նկարվածքում, զենքի, խոյակի նախշազարդում, տարազում ու հյուսածո իրերում և լրացվել նորանոր նշաններով:

Ստորև ներկայացվում է իրար սերտ առնչվող հինգ խմբի ժայռապատկերների հակիրճ վերլուծություն:

1. Գործիք խմբում կենցաղի, տնտեսական գործունեության պարագաների և արտադրական հմտությունների պատկերներ են՝ արոր ու լծասարք, անիվ, ուղկան, ցանց, սանդուղք, պարան, սանձ, բրիչ, եղան, քլունգ, մուրճ ևն: Ժայռապատկերներում հանդիպում են մի շարք զենքեր, որոնք կիրառվել են նաև աշխատանքային ոլորտներում՝ երկժանի, եռաժանի, կացին, մահակ, դանակ, օղապարան, եռաձայր կեռիկ ևն:

Ստեղծած և կիրառած առարկան գրեթե միշտ պատկերված է մարդու ձեռքին կամ մարմնի մոտ. այլ դեպքերում այն կարող է համարվել խորհրդանշան: Գործիքները գրեթե նույն կերպ են երևում որմնանկարում, մանրանկարում, հարթաքանդակում, բրոնզե գոտու, բիսյնական շրջանի իրերի, խաչքարի և տապանաքարի հորինվածքում:

2. Փոխադրամիջոց խմբում են երկսունի քառանիվ սայլի,

միաստնի երկանվի, քաշանի և սահնակի, դահուկի պատկերները: Սրանք զուգահեռովում են Ն. Գետաշենի՝ 1908 թ. Ե. Լալայանի պեղած «իշխանական» սայլի¹, Լճաշենում 1956 թվականից պեղված փայտե հինգ քառանիվների և ինը երկանիվների հետ²:

Լեռնաշխարհում «նման սայլեր գոյություն են ունեցել դեռևս վաղ բրոնզի» փուլում, ինչի «փաստացի վկաներն են... սայլերի անիվների մանրակերտները (Շենգավիթ, Շրեշ բլուր, Հառիճ, Քերթի ևն)»³: Գտնվել են անվավոր միջոցների տասնյակ մանրակերտներ. 1946–1947 թթ. Մինգեչաուրում՝ չորս կավե ծածկասայլ⁴, բրոնզե մարտակառքեր՝ երեքը 1956–1958 թթ. Լճաշենում⁵, մեկական՝ 1967 թ. Պառավաքարում⁶ և 1971 թ. Լոռիքեր-

¹ Տե՛ս Լալայան Ե., Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 100–101, 194–198, նկ. 192–196:

² Տե՛ս Минацкая А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. – Советская археология, 1957, 2, էջ 146, 148, նկ. 1, 8, նույնի՝ Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, Советская археология, 1960, 2, էջ 139–152, նկ. 1–3, 6, 8–14, Մնացականյան Հ. Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1965, թիվ 2, էջ 102, 107, Есаян С. А. Из истории колесного транспорта Древней Армении, ՊԲՀ, 1960, թիվ 3, էջ 141–151, նույնի՝ Оружие и военное дело древней Армении (III–I тыс. до н.э.), Ереван, 1966, էջ 130–143, Պետրոսյան Լ., Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, Հայ ազգագրություն և բանասիրություն, 22, Երևան, 2007, էջ 241–246, 256, նույնի՝ Լճաշենի դամբանադաշտը (պարբերացում. ժամանակագրում), Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 22, Երևան, 2018, էջ 128–133, Վարդանյան Բ., Անվավոր փոխադրամիջոցներով ուշ բրոնզեդարյան թաղումների սոցիալ-ժողովրդագրական հետազոտության խնդիրները Կուրարաքյան միջագետքում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2019, թիվ 1, էջ 335, աղ. 1, նույնի՝ Կուր-արաքյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության խնդիրները՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ.թ.ա. 16–13 դդ.), Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ (այսուհետև՝ ՀԱԻԱ), 3, Երևան, 2019, էջ 73, աղ. 7:

³ Պետրոսյան Լ., Լճաշենի դամբանադաշտը (պարբերացում, ժամանակագրում), էջ 131:

⁴ Асланов Г. М., Вандов Р. М., Ионе Г. И., Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959, с. 128–131, рис. 98–101:

⁵ Минацкая, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., Советская археология, с. 149–150, рис. 8, նույնի՝ Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, с. 141–143, рис. 4–5, 7.

դի №7 դամբարանում⁷, ավելի քան երեք կավե սայլ՝ Հադիճում⁸։

Երկձի, եռաձի և քառաձի մարտակառք /biga, triga, quadriga/ է դրվագված Լոռիքերդի արծաթե գավաթի, բիայնական զինական իրերի՝ Արգիշտի Ա արքայի սաղավարտի (Կարմիր Բլուր), Սարդուր Բ արքայի կապարճի (Էրեբունի), Վերին Անձափի վահանի, Ռուսախինիլի կնիքի (Հողաբերդ)⁹, բրոնզե գոտու (Ախթալա, Ստեփանավան, Լճաշեն, Աստղիբլուր) և Արշամ Ա և Արտավազդ Բ արքաների դրամների վրա, մանրանկարներում, հարթաքանդակներում¹⁰ ևն։

Ժայռապատկերներին նմանվող երկանիվ, քառանիվ սայլեր ու մարտակառքեր կան Ասորեստանի Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 859–824 թթ.) պալատում՝ Իմգուր-Էնիլի «Բալավաթյան» դարպասների բրոնզե երեսվածքի դրվագներում՝ Վանի թագավորության արքայական քաղաք Արծաշկուի գրավման տեսարանում¹¹։ Սայլին դրված կարասը ձևով ու չափերով մերձ է Կարմիր Բլուրում պեղվածներին, ինչը վկայում է, որ ավարառված փոխադրամի-

⁶ Есаян С.А., Минацкая А.О., Находки новых бронзовых статуэток в Армении, Советская археология, 1970, 2, с. 157–161, 168, рис. 1.

⁷ Դեվեջյան Ս., Լոռի-բերդի ուշ բրոնզեդարյան մարտակառքը, ՊԲՀ, 1976, թիվ 1, էջ 209–220։

⁸ Хачатрян Т.С., Древняя культура Ширака: III–II тыс. до н.э., Ереван, 1975, с. 73–74.

⁹ Stüßmann-Haupt C. F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens. Neue Folge, Bd. IX, 3, Berlin, 1907, էջ 108, նկ. 80, Писотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 229, նկ. 75։

¹⁰ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու հվ. պատի առագաստանալի հարթաքանդակի առթիվ տե՛ս Դեադրոսյան Լ., Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, 2007, էջ 252, տախ. III, նկ. 1։

¹¹ King L. W. [ed.], Bronze reliefs from the gates of Shalmaneser, king of Assyria B.C. 860–825, London, 1915, աղ. VII, Schachner A., Bilder eines Weltreichs, Kunst- und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien (=Subartu XX), Turnhout (Belgium), 2007, էջ 311, աղ. 21ա, Riemschneider M., Das Reich am Ararat, Leipzig, 1965, էջ 26, Դեադրոսյան Լ., Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, էջ 249–250, տախ. III-2։

ջոցը ևս Հայաստանյան ծագման է:

Ջրային փոխադրամիջոց հիշեցնող հատուկենտ ժայռակարները որոշակի չեն: Թեև, երբեմն դրանց ուրվագծերը նման են Շրեշ-բլրում և Մոխրաբլրում պեղված խեցեղենի՝ հորիզոնական և թեք ակոսներով արված նավակաձև գծազարդին¹²:

3. Կառույց խմբում հիմնականում կացարանանման պատկերներ են: Գերակշռում է քառակողմ տեսակը, որի գծանկարի վերին մասում կարծես մուտք է նշված: Սա համադրելի է Քսենոփոնի նկարագրած՝ Կարինի գյուղական գետնափոր տան հետ¹³: Կացարան, բնակատեղի հիշեցնող ուղղանկյուն ու բոլորածև որոշ պատկերներ հիշեցնում են Շենգավթի և այլ հնավայրերի հատակաձևերը¹⁴: «Արդեն III հազ. հանդիպում են քառանկյուն տներ (Շենգավթի, Գառնի, Էլառ, Իմիրիս Գորա), մասամբ նաև՝ մի կողմով լանջի մեջ խրված»¹⁵: «Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիները կառուցվել են որոշակի պլանով և նրանց բնորոշ են կենտրոնական կլոր կացարանով ու հարակից բազմաթիվ սենյակներով, տնտեսական նշանակություն ունեցող շինություններով կազմված կոմպլեքսներ»¹⁶: Ժայռակարները համադրելի են մ.թ.ա. VII–VI հազ. Լեռնագոգ¹⁷,

¹² Տե՛ս Խանգաղյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մթա III հազարամյակում, Երևան, 1967, էջ 72, աղ. XX:

¹³ «Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես ջրհորի քերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ» (Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, V.25, էջ 97, տե՛ս նաև Վարդանյան Ս., Հայկական ժողովրդական րևակելի տների ճարտարապետություն, Երևան, 1959, էջ 26–32):

¹⁴ Տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. I, Երևան, 1996, էջ 41–44, աղ. 5, Գնունի Ա., Հայաստանի Կուր-արաքսյան մշակույթի ուղղանկյուն հատակազնով կացարանները և նրանց տարածման սահմանները, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1994, թիվ 3 (84), էջ 22–32:

¹⁵ Գրիգորյան Ա., Լորիդղանշանային մտածողությունը հայկական ճարտարապետությունում, Երևան, 2005, էջ 39, աղ. 26:

¹⁶ Խանգաղյան Է.Վ., նշվ. աշխ., էջ 100:

¹⁷ Տե՛ս Arimura M., Petrosyan A., Arakelyan D., Nahapetyan S., Gasparyan B.,

Առատաշեն¹⁸, Ակնաշեն¹⁹, Մասիս Բլուր²⁰, մ.թ.ա. V–IV հազ. Թեղուտ²¹, մ.թ.ա. IV հազ. Գեղարոտ²², մ.թ.ա. III–II հազ. Ագարակ²³ բնակատեղիներում պեղված շինվածքների հատակագծերի, նաև՝ Հին Հայաստանի մի շարք տաճարների ձևերի հետ:

Առհասարակ, որևէ իրի, կառույցի, կացարանի ստեղծումն արդեն առկա պատկերացումների արդյունք է²⁴: Ըստ ճարտարապետ Ա. Գրիգորյանի՝ «եթե բնակարանը թվագրվում է VI–III հազ., ապա ժայռապատկերների հնագույն տեսակները կամ դրանց պատկերացումները ավելի վաղ պետք է լինեն»²⁵: Տեսաբանը հիմնավորում է, որ «հեթանոսական մեհյանները... հորինվածքային ձևերով վերարտադրում են... ավելի վաղ հորինվածքները՝ բլուր-տաճարները, որոնք... խտացրել են մեկ այլ նախա-

A preliminary report on the 2015 and 2017 field seasons at the Lernagog-I site in Armenia.- Արամազդ (Aramazd), XII, 1, էջ 1–18, 184:

¹⁸ Տե՛ս Բադալյան Բ., Ավետիսյան Բ., Լոմբարդ Բ., Շատենյե Կ., Поселение Араташен. Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, 2005, էջ 34–41:

¹⁹ Տե՛ս Badalyan R. S., Harutyunyan A. A., Chataigner C., Le Mort F., Chabot J., Brochier J. E., Balasescu A., Radu V., Hovsepian R., The Settlement of Aknashen-Khatunarkh, a Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation results 2004–2009.- TUBA-AR 13, 2010, էջ 185–218:

²⁰ Տե՛ս Martirosyan-Olshansky K., Areshian G., Avetisyan P., Hayrapetyan A., Masis Blur: A Late Neolithic Settlement in the Plain of Ararat, Armenia.- Backdirt: Annual Review of the Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2013, էջ 142–146:

²¹ Տե՛ս Թորոսյան Ռ., Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Երևան, 1976:

²² Տե՛ս Badalyan R. S., Avetisyan P. S., Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia. I. Mt. Aragats and its Surrounding Region. BAR International Series 1697. Oxford, 2007, էջ 98–111, Բադալյան Բ., Смит А., Поселение Гехарот: основные результаты раскопок 2005–2006 гг., Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, Երևան, 2008, էջ 45–68:

²³ Տե՛ս Badalyan R. S., Avetisyan P. S., նշվ. աշխ., էջ 24–33:

²⁴ Հր. Աճառյանը նշում է՝ «զադախարները բառից առաջ են, ...առարկան կամ գործողությունը պիտի ստանար իր անունը ...այն ժամանակ, երբ մարդը հասած է արդեն նրան գիտակցելու կարողության» (Աճառյան Հր., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Երևան, 2005, էջ 143–144):

²⁵ Գրիգորյան Ա., Խորհրդանշանային մտածողությունը հայկական ճարտարապետությունում, էջ 19, աղ. 3, 5–6, 23, 49–50:

տիպի կերպարային առանձնահատկությունները (սար, գագաթ, երկիր-երկինք կապ և այլն)»: Նա վկայակոչում է Թ. Թորամանյանի, Ա. Քալանթարի, Խ. Սամուելյանի, Ս. Սարգսյանի տեղեկություններն²⁶ առ այն, որ մինչբիայնական փուլում «Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն են ունեցել բլուր-տաճար պայմանական անվանումով ճարտարապետական պաշտամունքային կառույցներ»²⁷:

Դեռևս Խ. Սամուելյանն էր նշել հսկայակերտ կառույցների եզակի յուրահատկությունը. «բաղկացած են լինում մի քանի շարք, 3–4–5, համակենտրոն պարիսպներից, որոնք շրջապատում են բլրի լանջերը և ապա գագաթի վրա վերջավորվում են միջնաբերդով: Բացի այդ՝ հիշյալ ամրությունների առանձնահատուկ գիծը... այն շառավիղաձև պատաշարերն են, որոնք ձգվում են գագաթից լանջն ի վայր դեպի բլրի ստորոտները: Այս տիպի կիկլոպիկ ամրոցները Թ. Թորամանյանը վերագրել է նեոլիթի դարաշրջանին²⁸, որը հավանական ենք գտնում»²⁹:

Այս առումով ուշագրավ է Ժայռապատկերներում երբեմն հանդիպող աստիճանաբրգատեսք նշանը /աղ. 153₁₋₂, 15₁₂/, որի

²⁶ Տե՛ս Թորամանեան Թ., Նախաքրիստոնէական հայ ճարտարապետութիւն, Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի, գիրք Ա և Բ, Վաղարշապատ, 1921–1922, էջ 207–225, Քալանթար Աշխ., Քարե դարը Հայաստանում, «Նորք» գրական, գիտական և քաղաքական հանդես, գիրք 5–6, Երևան, 1925, էջ 211–219, նույնի՝ Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար. Երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 198–206, Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան. պատմական ակնարկներ, հ. III, Բրոնզե ու վաղազոյն երկաթե դար, սոցիալական կուլտուրա, Երևան, 1941, էջ 35–36, Սարգսյան Ս.Հ., Հայաստանը քաղաքակրթության օրդան, Երևան, 2004, էջ 443:

²⁷ Գրիգորյան Ա., Խաչատուկի աստիճանաձև հորինվածքների խորհրդարանական ստուգաբանությունը երկիր-երկինք բնափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում.՝ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, XX, Գյումրի, 2017, էջ 19:

²⁸ Տե՛ս Թորամանեան Թ., Նախաքրիստոնէական հայ ճարտարապետութիւն, էջ 216:

²⁹ Սամուելյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 36:

համադրումը բլուր-տաճարի հետ կարող է լույս սփռել նաև մ.թ.ա. XIV–IX դդ. միջագետքյան զիկուրատ (աքադ.՝ ziqquratu – բարձունք, լեռան գագաթ) կոչված բրգաձև կառույցների ծագումնաբանության խնդրում: Շիրակի մարզի Լեռնակերտ /Շիրվանճուղ/ գյուղից 1.5 կմ արմ. կողմում գտնվող «...Վարի բերդ անվանածը, իր լերկ գագաթով փոքր սենյականման շինվածքով, արտակարգ լայն արևմտյան դռնով, դեպի գագաթ բարձրանալու համար հասարակաց լայն ճանապարհով, նաև ներքևը հեռվից մի աստիճանավոր բուրգի նմանությամբ և շուրջը ընդարձակ դատարկությամբ Ziggourat-ի բոլոր բնական և արվեստական հատկություններ ունի»³⁰: «Մի քիչ հեռվից ամբողջ սարը մի եգիպտական աստիճանավոր բուրգի կամ ասորա-քաղդեական **զիկկուռայի** կնմանի: ...Կամ դեռ բոլորովին չէր վերջացած այս հսկայական բուրգի շինությունը և կամ գագաթը հատուկ էր միմիայն կրոնական արարողությունների, ու շինությունների համար կարիք չէր զգացվել. այս վերջինս ինձ հավանական կթվի նախնադարյան շրջանի մարդկանց հավատալիքները և բացօթյա սարերի գլխին կատարված կրոնական արարողությունները ի նկատի ունենալով»³¹:

ժայռապատկերներում երբեմն հանդիպում են աշտարակատեսք՝ երկարուկ, հատած կոնի ձևով նշաններ, որոնք իրական աշտարակի³² են նմանվում և համադրելի են բրոնզե դրվագված

³⁰ **Թորամանյան Թ.** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, կազմեց և հրատ. պատրաստեց Կարո Ղաֆադարյան, Եր., 1942, էջ 30. **Նույնի՝** Երևան, 2013, I, էջ 56:

³¹ **Թորամանյան Թ.** Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների II ժողովածու, կազմեց և հրատ. պատրաստեց Կարո Ղաֆադարյան, Եր., 1948, էջ 245–246, **Նույնի՝** Երևան, 2013, II, էջ 291–292:

³² Վերին Անձալ, Պատնոց և այլ վայրերի՝ Խաղդին ձոնված աշտարակաձև տաճարների մասին տե՛ս **Բադալյան Մ.**, Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը (պաշտամունք, խորհրդանշաններ, պատկերազրույթուն) ըստ հնագիտական սկզբ-

իրերի, որմնանկարի, ոսկրե թիթեղի (Կարմիր Բլուր), դրամի³³ և հարթաքանդակի հորինվածքներին: Կա մուտք, անձավ, փարախ, կամարաձև դարպաս կամ կամուրջ հիշեցնող մի քանի ժայռանկար: Նկատելի են պաշտամունքային կառույցին բնորոշ մանրամասներ՝ թմբուկ, գմբեթ, նաև՝ երկթեք տանիքի («սագաշեն») նմանվող ժայռապատկեր, որի աղերսն ակնառու է Աստղիբլուր ամրոցի տաճարից 1966 թ. գտնված երկհարկ տաճարի մ.թ.ա. VI դ. կավե մանրակերտի հետ³⁴:

Բիայնական Հողաբլուր ամրոցում պեղված մ.թ.ա. VII դ. բրոնզե թիթեղ-մանրակերտում³⁵ եռահարկ շենք է դրվագված, որպիսին պատկերավոր նկարագրել է Պատմահայրը. «ապարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնաշարկս և եռայարկս: Հիշատակել է նաև Վանի ամրաշինական կառույցները՝ ամրագունիք պարսպօք, հանդերձ դրամբք պղնձակերտիւք»³⁶: Նման շենքեր կան Բալավաթյան դարպասների՝ մ.թ.ա. 859 և 857 թթ. արքայական քաղաք Արծաշկուի

նաղբյուրների, ատենախոսություն, Երևան, 2015, էջ 40–41: Արագածոտնի մարզում հետազոտված աշտարակների մասին տե՛ս Մկրտչյան Լ. Նորահայտ աշտարակատիպ կառույցներ Արագածոտնի մարզում.- Արագածի թիկունքում. Երևան, 2018, էջ 69–77:

³³ Ատամնավոր, աշտարակաձև թագ է պատկերված Անտիոքոս Դ արքայի դրամի դարձերևին (72 թ.):

³⁴ Կյւ. և Կայծոն բերդի, Գավառի (Երվ. Լալայանի պեղում). Մոսեսցյուղի մանրակերտների մասին տե՛ս Есаян С.А., Древняя культура племен Северо-восточной Армении (III–I тыс. до н.э.), Ереван, 1976, էջ 43, 229–235, աղ. 29, 150:

³⁵ Плотровский Б.Б., Изд. узлу., էջ 204, նկ. 57. Reimschneider M., Изд. узлу., նկ. 29. Vartke R.-B., Urartu: Das Reich am Ararat.- Kulturgeschichte der Antiken Welt. Bd. 59, Mainz, 1993, էջ 56, աղ. 28: Բրիտանական թանգարանի թիթեղի. և առհասարակ՝ բիայնական բազմահարկերի մասին տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 126–128, 137–138:

³⁶ Մովսիսի Նորենացու Պատմություն Հայոց, Երևան, 1991, գիրք 1, ԺԶ, էջ 53, տե՛ս նաև Հարությունյան Վ., Հին Աշխարհի ճարտարապետություն, Երևան, 1978, էջ 51–54. Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 65–74. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 90:

(Արճեշ ?) և Գիլգանուփ գրավման դրվագներում³⁷:

Այս ժայռանկարները հաճախ զուգակցված են տեղանքի քնական ու մարդածին տարրերին (գետ, լիճ, առու, աղբյուր, արահետ, բլուր, անձավ, ծառ, կրոնլեխ, ցանկապատ, սյուն են) և հատկապես՝ գործունեության նախորդ երկու՝ գործիք, փոխադրամիջոց ոլորտներին առնչվող պատկերներին: Յուրաքանչյուր կառույցի իրականացման հիմքում տեխնիկա-տեխնոլոգիական հնարավորություններն են՝ աշխատանքի գործիքների, փոխադրամիջոցների ու հաղորդակցության ուղիների առկայություն և դրանց զարգացման համապատասխան աստիճան: Հարկ է համարել, որ կառույցի մտահղացումը, հավանաբար նաև՝ վերջնական, իրականացված վիճակը կարող էր պատկերվել քարին³⁸: Դիտվող սյուժետային կապերը պայմանավորված են նաև գործառության շրջանակներով, ինչը դրսևորված է գործիք, փոխադրամիջոց և տարածքի կազմակերպում (ձևափոխում, հարմարեցում) ցուցադրող պատկերների առկայությամբ: Սա առավել նկատելի է հետևյալ երկու խմբում:

4. Կիրառական պատկեր խմբում են մարդու գիտաճանաչողական մտքի՝ կենսափորձային ու գիտական գիտելիքի դրսևորումները.

ա) Երկրի կողմեր նշող կողմնացույցներ՝ ուղղակիորեն խաչանշանի, կամ արևածագի ու մայրամուտի կետերի դիրքերով:

բ) Տեղանքի կողմնորոշիչ տարրերի նշումներ՝ հատակագիծ, «քարտեզ»: Կա արահետ ու ճանապարհ, առու, աղբյուր, գետ, լիճ, անձավ, ժայռ, լեռ, բլուր, ծառ են:

³⁷ King L. W., նշվ. աշխ., աղ. VIII–IX, XXXVII, XXXIX, Schachner A., նշվ. աշխ., էջ 311–312, 327–328, աղ. 21բ, 22ա, 39ա, 40ա:

³⁸ Տե՛ս Շախմուրադյան Մ.Ս., «Ամսապատի օդապարուկների» կառուցվածքի և ձևերի քննություն, ՀԱԻԱ, 3, էջ 23, 226, նկ. 1:

գ) Տարածքի մասնակի տարանջատման, սահմանազատման, գործառույթային շրջանացման³⁹ ու կառուցապատման գծագիր՝ ծուղակ, որոգայթ, դարան, թակարդափոս, որսատեղ, փարախ, մշակովի հողամաս, ոռոգման ցանց ևն:

5. Ուսուցման և հաշվանքի միջոց խմբում են կետ, գիծ, անկյուն, զուգահեռ գծեր, օղակ, աստղ, պարույր, բազմանկյունի, ցանցահիմք փորագրություն, բուսա-երկրաչափական այլ նշանների շարքեր ու խմբեր⁴⁰: Հաշվողա-թվաբանական ունակության այս պարզագույն դրսևորումները կարող էին ծառայել որպես ուսուցման պարագա, նաև՝ ինչ-ինչ իրողությունների քանակի արտահայտման համար⁴¹: Այդպիսիք առկա են խեցեղենի, բրոնզե, փայտե և հյուսածո իրերի, որմնանկարի, մանրանկարի, հարթաքանդակի և սպասքի հորինվածքում և զարդանախշում:

Այսպիսով, քննարկված հինգ խմբերում ներառված պատկերներն իրենց գործառույթով մի ամբողջություն են կազմում, որը լիարժեք միավորում է նախնյաց կառուցողական գործունեության ոլորտները: Կենսատարածքի հարմարեցման, յուրացման ու կառուցապատման խնդիրները հնուց ի վեր սերտ առնչվել են նաև հաղորդակցության ուղիներին, փոխադրամիջոցներին և աշխատանքի գործիքներին: Սրանց տեսքերն արտացոլված են նաև Հայաստանի ժայռապատկերներում:

³⁹ Մասնավորապես՝ սրբազնացված, պաշտամունքային տարածքի նշումը: Հավանական է նաև վտանգավոր, աղետաբեր վայրերի (սելավահուն, հեղեղատ. փոս, ձնահոսքի, քարաթափի տեղ) տեղանշումը (Վ.Թ.):

⁴⁰ Կետ, օղակ, գծիկ, սեպ, եռանկյուն, սլաք, խաչ, աստղ, ալիք, տերև. պարույր. արևանշան ևն (Վ. Թ.):

⁴¹ Այս եղանակը տարածված էր Հին Աշխարհում. լատ. *calx «կիր», որից calculi «խիճի կոորտանք», որոնցով երեխաներին հաշվով էին սովորեցնում, որից և calculus «հաշիվ» (Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 14):*

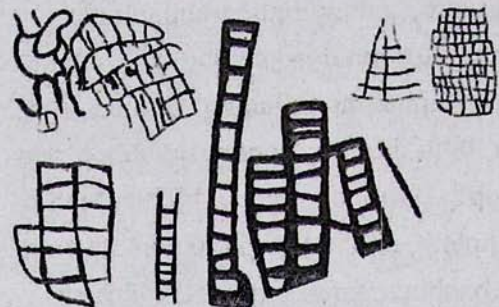


գործիքներ

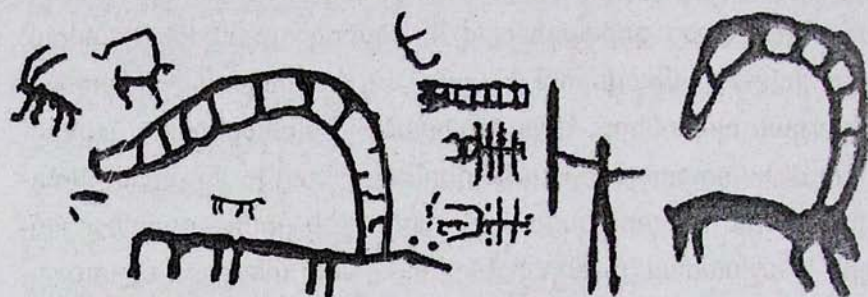
անիվներ



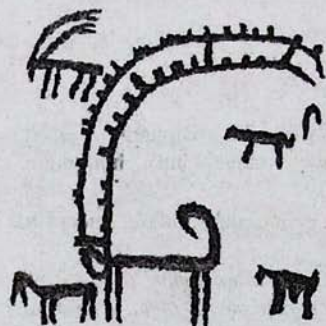
որմասակար. Էրեբունի



ցանց, ուռկան, սանդուղ. աստիճան, շարվածք (?)



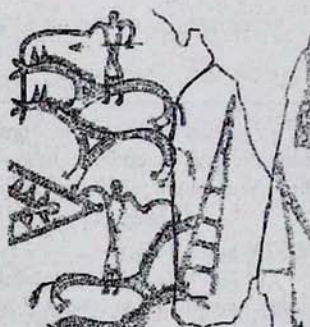
«Երկնային սանդուղ»



«Երկնային սանդուղ». Սաթ լեռներ



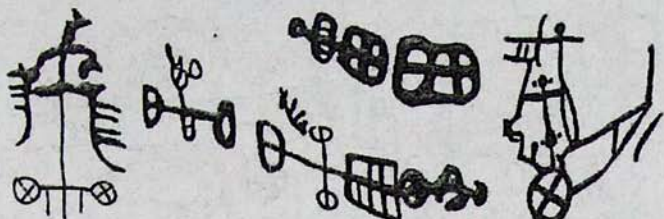
Արագած



բրոնզե գոտի, Ստեփանավան

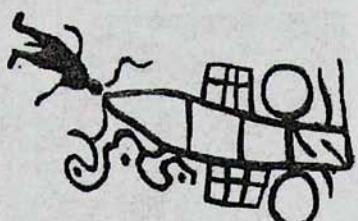


քառանիվ (երկստնի) սայլ



երկանիվ (միաստնի) սայլ

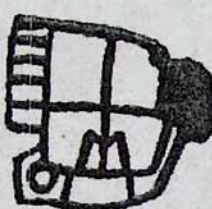
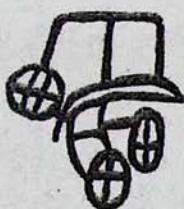
մարտականք (?)



սայլանմա՛ր փոխադրամիջոց



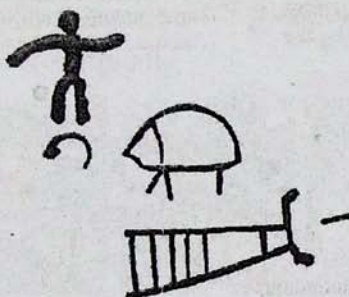
ծածկականք (?)



սահնակ

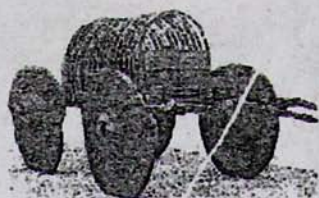


«երկնային նավակ»



քառանիվ





կամարակապ փայտե կառք

Լճաշեն, մ.թ.ա. XV դ.



երկանիվ, բրոնզե գոտի

Լճաշեն, մ.թ.ա. XV դ.

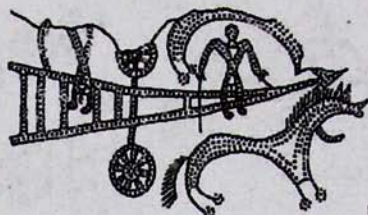


մարտակառքի մանրակերտ

բրոնզ, Լճաշեն, մ.թ.ա. XIV դ.



երկանիվ մարտակառքեր, բրոնզե գոտի, Ստեփանավան

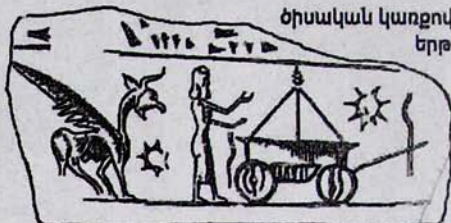


մարտակառքի մանրակերտ

Պառավաքար, մ.թ.ա. IX դ.



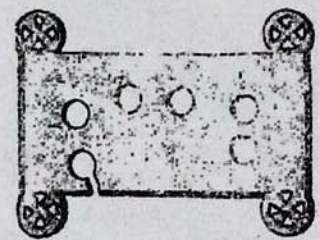
սայլ. Բալավաթյան դարպասներ. մ.թ.ա. 860 թ.



ծիսական կառքով

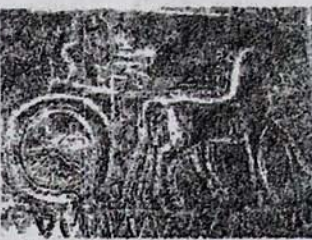
երթ

կնքադրոշմ, Ռուսախիսիլի, մ.թ.ա. VIII դ.



բրոնզե սայլանման առարկա,

Լոռիքերդ, մ.թ.ա. XIV դ.



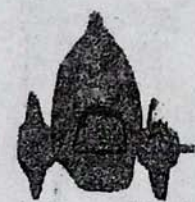
մարտակառք, Արգիշտի Ա-ի

սաղավարտ, Էրեբունի



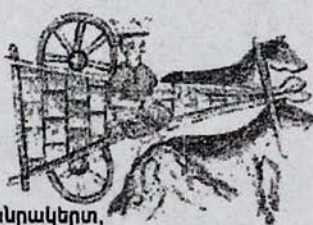
քառաձի մարտակառք,

բրոնզե գոտի, Աստղիբլուր



ծածկասայլի կավե մանրակերտ,

Մինգեչաուր, մ.թ.ա. II հազ. մանրանկարներ, Գոռմ, XVI դ., Կիլիկիա, 1286 թ.



Մխթամար



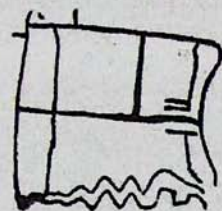
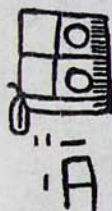
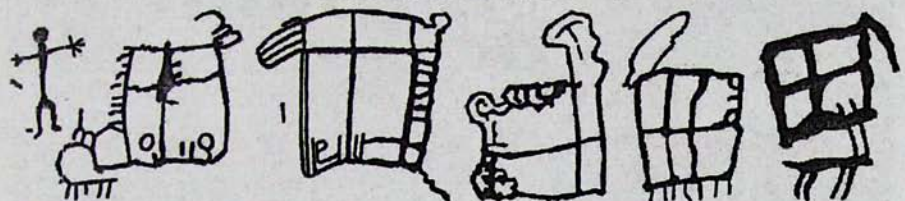
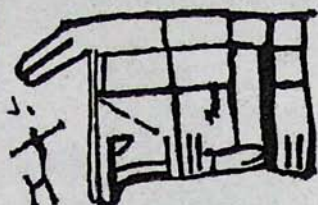
փարախներ



այծ, տուն (?)



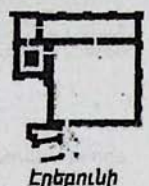
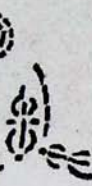
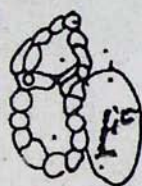
կացարան



կացարաններ



շումերական
սալիկ



կացարանախումբ, քակատեղի կամ կրոնիկ

Էրեբունի
«Սուսի» տաճար



մ.թ.ա. VI հազ. կացարաններ, Ակնաշեն, Առատաշեն, Մասիս Բլուր

քակատեղի, մ.թ.ա.
IV հազ., Շենգավիթ



պաշտամունքային կառույց. Սաթ, Գավառակ



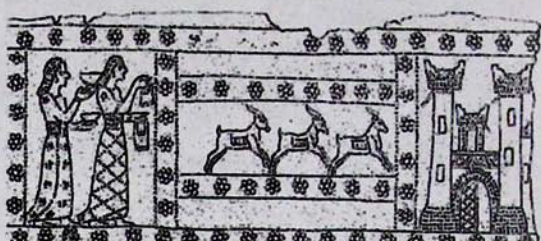
աշտարակ. Ծղուկ, Գեղամա լեռներ



երկհարկ
տաճար



մանրակերտ, Աստուրիբլուր, մ.թ.ա. VI դ.

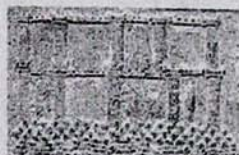
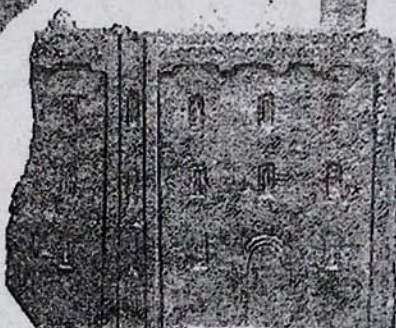


բրոնզե գոտի, Վանի շրջան (?)



թիթեղ-մանրակերտ
Հողաբլուր, մ.թ.ա. VII դ.

որմանակար, Էրեբունի

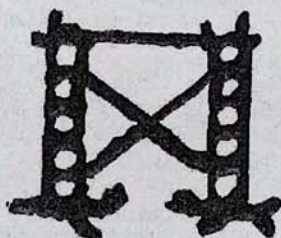


տաճար, մ.թ.ա. IX դ.
Բալակաթյան դարպաս

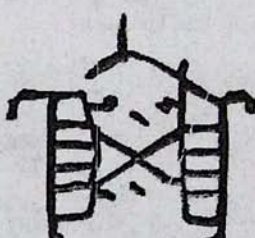


բրոնզե թաս, Կարմիր բլուր

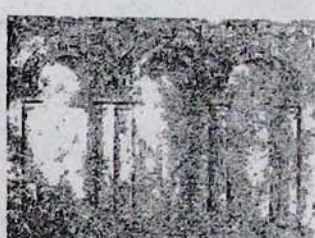
աշտարակաձև թագ, Անտիոքոս Դ-ի դրամ, մ.թ. 72 թ.

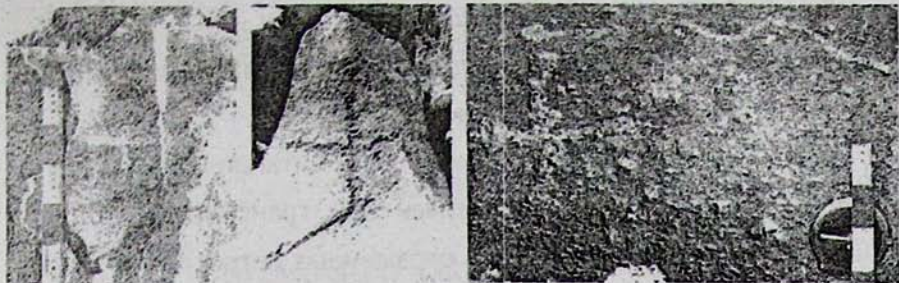


կամուրջ կամ դարպաս, կամար, Ծղուկ



կամարազարդ խույակ, Չորոտ՝ Արզական, XIII դ.

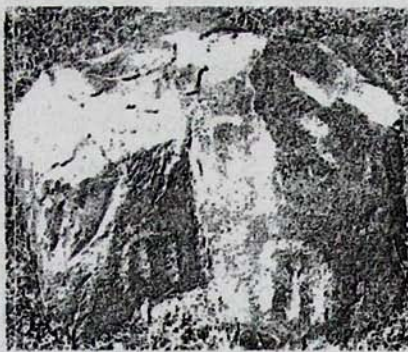




Երկրի կողմեր



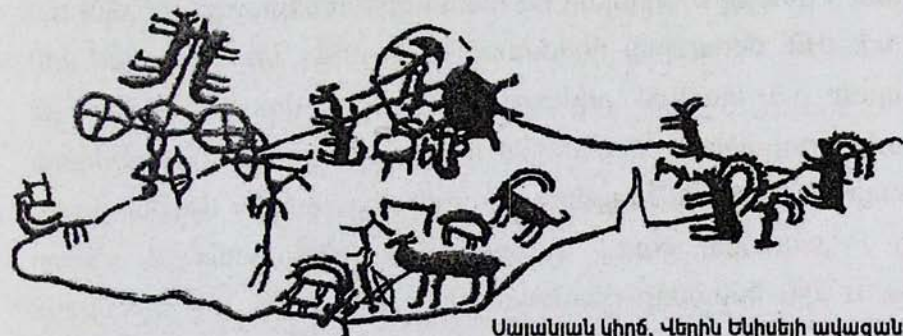
Երկրագնդի չորս կողմեր



Արևածագի և արևամուտի նշաններ .



Արևածագի և արևամուտի նշաններ



Սայանյան կիրճ, Վերին Ենիսեյի ավազան
«Կողմնացույց» կոչվող քար: Ենթադրաբար՝ պատկերված է լեռան ստորոտում ճանապարհի

**Карен С. Тохатян, Институт истории НАН РА, к.и.н.,
Инструменты, средства передвижения и постройки в нас-
кальных изображениях Армении.**

Задачи освоения и застройки среды обитания издавна были тесно связаны с рабочими инструментами, транспортом, водными путями и дорогами. Их виды отражены в петроглифах Армении. Люди, инструмент, средства передвижения и постройки часто изображены вместе, что свидетельствует о важной роли этих компонентов строительной сферы в древности.

**Karen S. Tokhatyan, Institute of History of the NAS RA,
Candidate of Sciences in History, Implements, transportation
means and constructions in rock-carvings of Armenia.**

Since ancient times the problems of appropriation and development of habitat have been closely related to tools, transport, waterways and roads. The types thereof are reflected in the rock-carvings of Armenia. People, tools, transportation means and structures are often depicted together, which attests to and underlines the important role of these components of construction activity in ancient times.